

ОСМОНАЛИЕВА Г.К.
Ж.Баласагын атындагы КУУ, Бишкек

OSMONALIEVA G.K.
J.Balasagun KNU, Bishkek
ogk.67@mail.ru

**ЧЫНГЫЗ АЙТМАТОВДУН “АК КЕМЕ” ПОВЕСТИНДЕГИ БУГУ ЭНЕ
УЛАМЫШЫН ЖОГОРКУ ОКУУ ЖАЙЛАРДА КӨП ТИЛДҮҮ ЧӨЙРӨДӨ
ОКУТУУ ЫКМАЛАРЫ**

Методы изучения в полиязычной среде в ВУЗах легенды Рогатая мать олениха по повести
Ч.Айтматова “Белый пароход”

Methods of a lot of paganism on higher educational from the work « Mother Deer» by
Chingiz Aitmatov

Аталган макалада – кыргыз тили жана адабияты сабактарында Ч.Айтматовдун “Ак кеме” повестиндеги “Бугу эне” уламышын көп тилдүү чөйрөдө окутуу ыкмалары каралып, лексикалык минимум, чакан текст аркылуу - сынчыл ой жүгүртүү стратегиялар менен колдонуп окутуу көрсөтүлөт

Урунттуу сөздөр: көп тилдүү чөйрө; лексикалык минимум, заманбап методдор; сынчыл ой жүгүртүү; токтоп окутуу; тыныгуу; алдын ала билүү; тил билүү денгээлдери; стратегия; чакан текст менен иштөө; уламыш; повесть; жомок

В статье рассматриваются вопросы преподавания кыргызского языка и литературы в полиязычной среде с использованием приемов “критического мышления” на примере легенды “Мать- олениха” в повести Ч. Айтматова “Белый пароход. Также в данной статье говорится об использовании лексического минимума, компактного теста и других стратегий .

Ключевые слова: полиязычная среда; лексический минимум; критическое мышление; чтение с остановками; прогнозирование и предугадывание; уровень знания языка; стратегия; работа с текстом; повесть; легенда; сказка

The article discusses the Kyrgyz language and literature teaching in the lingual environment using the "critical thinking" on the example of legends "Mother-deer" in the story of Ch.Aitmatov "White ship". This article also mentions the use of lexical minimum, compact test and other strategies.

Keywords: multigual environment; lexical minimum; critical thinking; reading with stops; prediction and prediction; level of knowledge language strategy; work with text; story; legend; fairy tale.

Азыркы мезгилде Кыргыз республикасында мамлекеттик тилге өзгөчө маани берилип - КРдин ар бир жараны мамлекеттик тилди өзүнө тиешелүү денгээлге жараша билүү зарыл. КРдин мамлекеттик тил боюнча Улуттук концепциясын ишке ашырууда ЖОЖдордо 2021-

жылдан баштап кыргыз тили жана адабияты дисциплинасы кирүүдө, албетте бул жаатта көп иш-аракеттер жасалып, окуу программалардан баштап - Силлабус, жумушчу программаларга коюлган талаптар өзгөрүлүп жатат. ЖОЖдордо жогорку билимдүү адистерди даярдоо жана алардын кесиптик жактан гана тил билүү денгээлин өздөштүрүү маселелери каралбастан - адабият боюнча темаларды жолго салуу иштери практикалык түрдө жүрүп жатат. Ааламдашуу мезгилинде - кыргыз тилин жана адабиятын окутуудагы негизги максаты - Кыргыз Республикасынын мамлекеттик тил мыйзамын жана КРдин Президентинин “Мамлекеттик тилди өнүктүрүү жана тил саясатын өркүндөтүү боюнча” 2013-жылдын, 1-чи июлунда бекитилген, №155 Жарлыгын жана Кыргыз Республикасында 2014-2020-жылдары мамлекеттик тилди өнүктүрүүнүн, тил саясатын өркүндөтүүнүн УЛУТТУК ПРОГРАММАСЫН жана мамлекетибиздин туруктуу өнүктүрүүнүн улуттук стратегиясын ЖОЖдордо ишке ашыруу. Ошону менен бирге 2017- жылдын 23 ноябрындагы кеңешмесинин чечимине негизделген КРдин Билим берүү жана илим министрлигинин 2017-жылдын 27-ноябрындагы № 1455/1 буйругун аткаруу максатында жогорку кесиптик билим берүүнүн Стандарттарына жалпы кесиптик дисциплинасына кирген “кыргыз тили жана адабияты” боюнча предметтин минимумдук аныктоочу талаптар бекитилген жана 60 сааттын ичинде (2 кредиттик бирдик) адабият дисциплинасына бөлүнгөн.

Эң негизги талаптар:

Предметтин окутула турган мазмуну орто жана орто кесиптик билим берүүдө сунушталган мазмунду кайталабай, ошол эле мезгилде аны реалдуу турмуштук керектөө жана кесипти жарандык коом менен байланыштыруучу негизги билим катары түзүлүүгө тийиш.

Студенттерге – кыргыз тили жана адабиятынын кайталангыс табиятынын, улутка мүнөздүү өзгөчө белгилерин реалдуу турмушта түшүнүп, зарылдыгына жараша колдоно алуусуна жетиштирүүгө милдеттүү; Кыргыз адабиятын өздөштүрүүдө минимум чек улуттук адабияттын көчмөн цивилизацияга тиешелүү белгилерин ар бир студент өз алдынча түшүнүп, азыркы дүйнөлүк адабий чыгарманын мазмунунда берилген идеялык-эстетикалык дөөлөттөрдү өз алдынча талдап, анын эстетикалык наркын жарандык коомдо башкаларга жеткире билүү; Коомдук-социалдык кызматташууларда көркөм образдуу ой жүгүртүү менен бирге ар бир студенттин көркөм чыгармалардагы улуттук адабий-эстетикалык баалуулуктарды өз алдынча эркин түшүнүп, зарылдыгына жараша коомчулукта чечмелеп берүүгө, өзүнүн эстетикалык табитин калыптандырууга жана анын дүйнөлүк адабий дөөлөттөр менен болгон карым-катышын айырмалап көрсөтө алуусу кыргыз адабияты боюнча кесиптик билим берүүдөгү минимум чекти белгилейт.

Буга байланыштуу КРдин бардык ЖОЖдорунда кыргыз тили жана адабияты сабактарында Ч.Айтматовдун чыгырмалары окуу жана жумушчу программаларына салттык түрдө кирип-окулут жана КРдин Билим берүү жана илим министрлигинин талаптарына жооп берет. Бул багытта Ч.Айтматов боюнча “Бугу эне” жомогу 1-2 курсунда окуган, башка улуттагы же орус мектебин аяктаган көп тилдүү чөйрөдөгү В1-В2 денгээлдеги студенттерге сунушталган. Аталган аңгемени окутууда негизги стратегия катары:

- Студенттердин билимин - берилген текстти окуп-түшүнүү аркылуу өздөштүрүү;
- Ар бир тексттин бөлүгүн тыныгуу (чтение с остановками) сынчыл ой жүгүртүү принциби менен окутуу ;
- Аңгемени окутуп жатканда - суроо-жооп, лексикал минимумду топтоо жана сюжет боюнча алдын ала эмне болоорун билүү (чтение и прогнозирование) ыкмасын колдонуп Ч.Айтматов боюнча “Бугу эне” уламышы аркылуу студенттерди - анализдөөгө, салыштырууга, ой жүгүртүүгө багыттоо.

1. Сабактын башында Ч.Айтматов жөнүндө кээ бир кызыктуу маалыматтар берилет: “Ак кеме” повестинин негизин Мүйүздүү бугу –Энеге байланыштуу легенда менен токой кардонунда жашаган адамдардын реалдуу турмушу түзөт. Автор кыргыз элинин байыркы тарыхына, этнографиясына азыркы кундун талабы менен көз чаптырып, нечен кылымдар бою муундан – муунга калган рухий маданиятына таянат, аларды каармандардын ой жүгүртүүсүнө, дүйнөнү аңдап билүүсүнө тыгыз байланыштырат. (окутуучу сөзүн баштап Ч.Айтматовдун “Ак кеме” повести жана “Бугу эне” жомогу тууралуу кыскача айтып берет)

2. Андан кийин студенттер текстти окууга өтүшөт. Окутуучу студенттерге багыт берет: Аталышын окуп, бул чыгарма эмне жөнүндө экенин ойлонуп айтып бергиле. (студенттер өз оюн айтышат, пикир алмашат)

3. Окутуучу студенттерге Ч.Айтматов боюнча “Бугу эне” легендасынын биринчи бөлүгүн окуп токтогула деп тапшырма берет.

1. Илгери, атам заманда жер бетинде чөптөн токой көп, кургак жерден суу көп болуп турган кезде улуу уруу кыргыз журту Энесай деген өзөндүн боюн жайлап турат. Ал улуу дайра кең өзөн тундукто Сибир деген жерден агат. Атчан адам ал жерге уч жыл үч ай жол жүрүп араң жетет. Ал дайраны Енесей дешет экен.

Бул жерден студенттер окуганын токтотот жана белгиленген сөздөрдүн лексикалык маанисин түшүндүрөт, анкени көп тилдүү аудиторияда В1-В2 денгээлдеги окуп жаткан балдарга сөздөрдүн маанисин билүү эң негизги аспектилердин бири болуп эсептелет. Андан соң - окутуучу студенттерге суроолорду берет:

- Текстти окуп жатканда эмнени элестеттиңер?
- Кандай сезимдер пайда болду?
- Эмне үчүн дайраны Энесай дешет? (Оюңарды текст менен далилдегиле)
- Кандай деп ойлойсуңар – андан ары эмне болот?

Студенттер суроолорго жооп берип, өздөрүнүн оюн кыскача билдиргенден кийин аңгеменин экинчи бөлүгүн окушат.

2. Энесайдын боюнда бирин- бири чаап алган, бирин- бири талап алган жоокерчилик заман болгон. Кыргыз уруусун да айлана-тегерете курчап, кас уруулар туруптур.Кыргыздар да кези келгенде аттанып казат жүрүп, касташкан уруунун үйүн

өрттөп, күлүн көккө сапырып, элин кырып, жылкысын тийип, малын айдап кетчү экен. Эл өлтүрүү эрдик саналып, кишини киши аябай, адамды адам тукум курут кылмай заман. Кыйын кезең кунгө чыдабай, адамдардын акыл-эси канга уугуп турган экен. Касташканды жараштырар жан чыкпай, душманын капилеттен чаап алган, бөтөн урууну тукум курут кырып, мал-мүлкүн талап алгандар гана кемеңгер атыккан экен. Ошондой кыйын кезең күндөрдө Тайга деген чер токойго бир сыйкырдуу куш пайда болот. Ал жөн сайрабай адамча сүйлөп, бирде ыйлап, бирде ырдап, таң атканча: “Алаамат болор!” “Алаамат болор!” деп сайрап чыкчу болот. Акыры ошол куштун айтканы келип, кыргыздардын башына караңгы түн түштү.

Бул жерде токтогула. 2 тыныгуу.

- Белгиленген сөздөрдүн маанисине түшүндүрмө берип - лексикалык минимум сөздүгүнө жазып алышат.
- Кандай деп ойлойсунар, андан ары эмне болот?
- “Ааламат болот” деген куш кандай куш? (анын кебетеси, колөмү)
- Эмне үчүн элдер касташат? ?
- (Оюңарды текст менен далилдегиле)

3. Ал куну кыргыз уруусу аза күтүп, эл атасы, журт эгеси, сан колдун башчысы Күлчө баатырдын сөөгүн жерге бергени жаткан. Кошокчулар чачтарын жазып, үн салып, чоролор табытка ийин тосуп, сыңар тизелей укуяп отурду. Токойдун четиндеги карагайларда баатырдын кара ашына чалынар төрт түлүк мал тогуздап байланып турду. Алаамат мына ушунда башталды. Энесайлык кырк уруу эл канча жоолашпасын, эл атасы каза таап, эл башына аза түшкөн күндөрдө бири бирине кол салчу эмес. Бирок, бүтүн салт бузулду. Салтты бузган нарксыз жоо түндөп курчап, тегеректеги токойду бугуп жаткан. Эми ал мүңкүрөп турган чакты маалдап, капилеттен кол салды. Жарак алып каршы чыгууга, атка минип, айкырып чыгууга эч ким үлгүрбөдү. Түшкө киргиз кыргын жүрдү. Өмгөктөгөн карыдан эмгектеген балага чейин кылычтын мизине, найзанын учуна, качып кутулам дегени жебенин тилине кетип жатты. Жоо ушуну көксөгөн. Кыр көрсөтүп, тизгин бербеген кыргыздарды тукум курут кырып, күлүн көккө сапырып кетели деп келген. Жоктоп алары, боздоп ыйлап калары, күн кууп издеп келери калбасын, Кыргыз деген аты өчүп, кылымдын эсинде калбасын, тыптыйпыл кылалы деп келген. Жоо ойлогондой болду...

Бул жерден токтогула. 3 тыныгуу.

- Белгиленген сөздөрдүн маанисине түшүндүрмө берип - лексикалык минимум сөздүгүнө жазып алышат.
- Эмне үчүн аялдар чачтарын жазып ыйлаган?
- Кошокчулар эмне жөнүндө кошок айтат?
- Студенттер мындан ары эмне болорун талкуулап, өз вариантын айтышат.

4. “Жер биздики! Токой биздики!”- деп жоо шаттанды. “Биздин жерде кыргыздын сөөгү да калбасын!”-деп, өлүктөрдү жар башынан өзөнгө кулатты. Күтүрөгөн сан түмөн малды айдап, колго илинер дүйүйнөнү бүт олжолоп, жолго салды, мал артынан бурулдаган чаң асманга көтөрүлүп, көк менен жер бирикти да калды анда ошондо токойдон ойноо бала жана секелек кыз чыкты. Тилазар балдар эртең менен эле токойго чуркап кеткен. “Баласыңбы” деген ошо да, ал экөө токой аралап, жөкө кабыктан себет токумак, себет толтура карагат-бүлдүркөн термек. Каткыра кулуп, так секире ойноп жүрүп, күн убагын унуткан. Бир маалда айыл тараптан ызы-чуу чыкканда элендеп артка чуркаган. Эми экөө жетип келип, кыргын тийген өлүү журттан эч кимди таппады. Ата-энеден кабар жок, дайын жок. Кара жер канга эзилген, “ата, апа” деп кыйкырса жанырык жооп кайтарбай, үндөрү жерге жутулуп кетти. Улам бир үйдүн ордуна чуркады экөө. Барыксыган күл жатат, үч буту көктү карап тулга жатат. Эси чыккан эки бала заматта же эртең мененки калың эли жок, же эртенки куну белгисиз, же кечеги ата теги жок, өлүү журтта жетим калды. Алыста токой үстүнөн чаң уюлгуп, мал айдаган жоо кетип баратты...

4-тыныгуу

- Белгиленген сөздөрдүн маанисине түшүндүрмө берип - лексикалык минимум сөздүгүнө жазып алышат.
- Текстти окуп жатканда эмнени элестеттиңер?
- Кандай сезимдер пайда болду?
- Кандай деп ойлойсуңар – андан ары эмне болот?
- Студенттер суроолорго жооп берип, өздөрүнүн оюн кыскача айтышат.

5. Көргөндөр кызыгып, балдарды тегеректеп калышты.

- Кимдин баласысыңар? Кайдан келатасыңар?
- Курсагыбыз ачты, - деди кыз менен бала, - нан бергилечи.

Жоо эли балдардын сүйлөгөн сөзүнөн кыргыз тилин баамдап, бул экөө кырылган кыргыз тукуму экенин тааныды. Өлбөй калган бул экөөнү азыр жайлап салалыбы, же ханга алып баралыбы, деп өз ара талаша кетишти. Андан соң балдарды чуулдап ханга алпарышты. Эл топурап келген себепти угуп, хандын жаалы чыкты көзүнөн:

“Тынчымды алган ким экен? Кыргыз уруусун тукум курут кыргыныбыз жалганбы?

Силерге бүт Энесайды тартып бергеним жалганбы?...

-Эй, Майрык-чаар Жезкемпир! – деп кыйкырды хан. Анан бир кемпир топтон суурулуп, алдына келгенде ага буюрду: Бул экөөнү Тайга токойго алпаргын да, кыргыздын аты

чыккыс, үнү угулсуз кыл. Экинчи кыргыз деген сөздү кулагым чалбасын. Бар, Майрык-чаар Жезкемпир, буйрукту аткар!...”

5-тыныгуу

- Белгиленген сөздөрдүн маанисин студенттер өздөрү түшүндүрөт.
- Бул текстти окуп жатканда кандай сезимдер пайда болду?
- Майрык-чаар Жезкемпирдин кебетеси кандай?
- Балдардын тагдыры кийин эмне болду?
- Ханды сүрөттөп бергиле?
- Мындан ары эмне болот?

Бул текст боюнча иш жүргүзүп, аягына чейин окуп бүткөнү дагы 3 тыныгуу бар, бирок сунушталган макаланын форматында бешинчи тыныгуу менен аяктадык жана студенттерге өздүк тапшырма катары “Бугу эне” уламышы өз алдынча окуп-түшүнүүгө берилди.

Ошентип, Чынгыз Айтматов боюнча “Бугу эне” аттуу уламышты аягына чейин студенттер менен бирге – окуп, талкуулап, каармандар менен алдын ала эмне болоорун билсе болот. Эң негизгиси аталган ыкмалар менен көп тилдүү чөйрөдө, башка улуттагы балдарга – кыргыз элинин тарыхын, маданиятын, уламыштарын жана бүткүл дүйнөгө белгилүү кыргыз жазуучусу Ч.Айтматовдун айрым чыгармаларынан үзүндүүлөрдү В1 –В2 денгээлге ылайыкташтырып окутуп, үйрөтсө болот. Натыйжада – студенттер Ч.Айтматовдун чыгармасына кызыгып, ал аркылуу жалпы кыргыз коркөм чыгармаларды окуп-түшүнүүгө умтулат десек жаңылбайбыз. Жана башка улуттагы студенттер - кыргыз балдар менен чогуу аралашып кыргыз тили жана адабияты сабактарында – лексикалык-минимум сөздүгүн толуктаганды; суроо түзгөндү; ачык (концептуалдуу) жана фактологиялык суроолорду бергенди; ангемедеги окуяларга анализ кылганды; каармандарды салыштырганды; окуганды кайра айтып берүүнү үйрөнөт. Жалпысынан бул иш-аракет окутуучу менен студенттердин арасында ишенимдүү, өзгөчө чыгармачыл мамилени түзүүгө жана Ч.Айтматовдун чыгармалары аркылуу китеп окуганды кайра жандандырууга жол ачат.

Пайдаланылган булактардын тизмеси

1. Айтматов Чингиз: Легенды для средних и ст.шк. возраста/Сост.Р. Рахманалиев.- Бишкек., 2003, с 7-13.
 2. Кыргыз адабиятынын тарыхы – 1том, Фольклористика. Оозеки чыгармачылыктын жанрлары/ А.Акматалиевдин жалпы редакциясы астында.- Бишкек: 2002, 533-540-б.
 3. Кыргыз адабиятынын тарыхы – 7том, “Ч.Айтматов”- Бишкек: 2002, 17-б.
 4. Г.К. Осмоналиева. Кыргыз тилин окутуу жана аны өркүндөтүүнүн багыттары. Сын ой жүгүртүү боюнча окуу-методикалык куралы. -Бишкек: ИИМОП, 2007.
- Рецензент: Дабаев К. – педагогика илиминин доктору, КАО профессору